

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654—1659 рр.)*

З метою демонстрації перед Москвою своєї доброї волі новообраний (але й досі не визнаний царем) гетьман 11 (21) вересня 1657 р. відправив жителям Старого Бихова універсал, яким наказував їм скласти присягу цареві. Щоправда, при цьому Виговський наголошував, що віч цього становище старобихівської громади не зміниться: "...Против прав давних своих без всяких зацепок при вольностях своих пребывать будете, как перед тем, так и ныне..."¹. Тобто, швидше всього мова йшла лише за зміну формального боку справи. Про виведення козацької залоги з міста в універсалі не йшлося. Продемонстрована Виговським готовність іти на компроміси дозволила Нечаю 19 (29) вересня укласти угоду з могильовським воєводою Змієвим щодо розподілу місць дислокації українських і російських військ на території Могильовського повіту².

Однак дуже швидко стало очевидним, що поступки Москві не гарантували українським військам спокою в Білорусі. Невдовзі після підписання угоди білоруський полковник скаржився Виговському про те, що Зміїв насильно записує козаків у солдати і драгуни. У листі до царя Нечай вказував, що воєводи віднімають у козаків села, "з домой насильством выгоняют и по;Іапья требуют..." \ У відновиш на початку жовтня з Москви надійшла царська грамота, в якій наказувалося козацьким залогам стояти лише там, де це було визначено угодою Нечая-Змієва від 19 вересня 1657 р. - Нечаю "крестьян в казаки не пишут и не принимают, и спор меж крестьян и жилстцких людей никаких не чинили, и пашнями, и пусковыми волоками не владели"⁴. Царським воєводам у Білорусі також наказувалося утримуватися від конфліктів і українськими козаками в місцях, визначених для їх дислокації⁵.

Забезпечивши таким чином умови для локалізації конфлікту, уряд Олексія Михайловича наприкінці 1657 р. -- на початку 1658 р. доклав максимум зусиль для остаточного його вирішення на свою користь на високому політичному рівні. Питання повного виведення українських залог з Білорусі було одним з головних (поряд з питаннями введення російських залог на чолі з воєводами до українських міст та утримання їх за рахунок місцевого населення) попередніх умов для визнання Москвою правомірності виборів Виговського на гетьманство. Так, у наказі царському послові окольничому Б. Хитрову, відправленому в Україну 30 листопада 1657 р. (за с. с.) містилася вказівка повідомити Виговському і старшині про призначення воєвод до Вільно, Борисова, Мінська, Орті, Новогородка та Гродно, щоб вони "...в те юроды и в поветы, где царского величества от воевод ратные люди на залогах будут, не приходят..."⁶. Крім того, посол мав передати Виговському царський наказ вивести козацьке військо із Старого Бихова, "потому что Быхов, — як зазначалося в наказі, — издавна повет Аршанский и быть тут царского величества воеводе..."⁷. На цьому претензії уряду Олексія Михайловича щодо білоруських земель не обмежувалися. Хитрову наказувалося також передати Виговському побажання царя щодо виведення полку Нечая з Білорусі взагалі; "Да и в Чаусах полковнику быть не у чего, потому что Чаусы блиско Могилева. И он бы шол в черкаские города... А которые тутошние жильцы мещане и пашенные, и те б остались тут же, в Чаусах, а полковник бы вышел вскоре, потому что Чаусы ведать велено к Могилеву"⁸.

З а к і н ч е н н я Початок див.: Укр іст журн — 1998 — № 1

Таким чином, наприкінці 1657 р. Москва бачила розв'язання білоруської проблеми в повному виведенні українських військ з Білорусі; утвердженні на місці козацької адміністрації царських воєвод; ліквідації білоруської козащини.

Недостатня джерельна база не дозволяє реконструювати перебіг українсько-російських переговорів у Переяславі взимку 1658 р., а, отже, встановити позицію української сторони щодо домагань Москви в білоруському питанні. Епізодичні свідчення, почерпнуті з донесення Хитрово, переконують у тому, що Виговський (відчуваючи гостру потребу в отриманні зовнішньої допомоги в боротьбі з опозицією, що в той час переростала у кровопролитну громадянську війну)⁹, давати згоду на принципові поступки Москві в справі обмеження українського суверенітету, не зумів відстояти українські інтереси і в питанні козацької займашчини в Білорусі. Так, десь близько 15 (25) лютого 1658 р. гетьман погодився виконати царський ультиматум про виведення українських військ із Старого Бихова: "...О Быхове, как ваіное царское величество велиш, я вшелякое вашего царского величества розказане полнити готов". Зокрема, він брав на себе зобов'язання козаків, "которые бы ... в tych городах, где вашего царского величества ратные люди находятся, мели яковым ссоры чинить и своеволью полнить, таковых на горло казали-смо карать". Окремо на переговорах мова йшла про І. Нечая: "И будет который полковник не будет чинить по сим нашим универсалом, то его подлуг прав наших будемо караты"¹⁰.

Чи брав Виговський на себе які-небудь більш конкретні зобов'язання щодо виведення козацьких підрозділів з інших білоруських міст і волостей, за браком відповідних документів встановити неможливо.

Проте й виконання взятих на себе зобов'язань гетьман пов'язував з отриманням від Москви дійової політичної та військової допомоги в боротьбі з опозицією. Протягом першої половини 1658 р. Виговський відправив до Москви Филімона Гаркушу і Мартина Яцківського, Максима Филімоновича і Григорія Лісницького, планував візит Івана Богуя, переслідуючи при цьому мету переконати уряд Олексія Михайловича у власній лояльності та схилити його до надання політичної, а в разі потреби і військової допомоги в боротьбі з опозиційними силами в Україні". Проте ні весною, ні влітку 1658 р. царський уряд допомоги Виговському не надав. Натомість із середини квітня розпочалася активна підготовка до запровадження в Україні російської адміністрації - воєвод. А в середині червня на українські землі вступив білгородський воєвода князь Г. Г. Ромодановський, в обозі якого знайшли притулок Я. Барабані та інші лідери антигетьманського заклочу¹¹.

Похід белгородського воєводи викликав "страх и боязнь великую" на Лівобережжі, звідки "из всех городов бегут с женами и детьми, боясь Барабаша..."¹² І У серпні Виговський тричі звертався до Ромодановського з проханням видати йому літера заколотників, але безрезультатно¹⁴. За таких умов Виговський не лише не поспинав втілити на практиці взяті на себе у Переяславі зобов'язання, а й, втративши будь-яку надію самотужки протистояти Москві в її прагненні обмежити український суверенітет на свою користь, 6 (16) вересня 1658 р. уклав Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою. Ця угода (так само як і договір Б. Хмельницького з російським царем 1654 р.) була вимушеним кроком, продиктованим рядом чинників як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Дана обставина обумовила певну поступливість української сторони на користь своїх партнерів по переговорах. Незважаючи на умови Гадяцьких пактів (зокрема, щодо "вільних і рівних", "з'єднаних народів"), проблему належності білоруських земель було вирішено не на користь Української держави (Князівства Руського). Не дивлячись на наполяган-

ня українських політиків зберегти за собою землі пінські та бихівські. польський уряд їм у цьому відмовив. Таємна декларація гетьмана Виговського від 7 (17) вересня (яка доповнювала основний зміст угоди) конституювала: "Полку чауського з Білої Русі і козаків з інших місць на Білій Русі зараз не можна випровадити, з огляду на небезпеку, щоб вони не перекинулися до царя московського. Але по скінченні війни з царем, ясновельможний гетьман Запорозький повинен вивести всіх козаків з Білої Русі і Великого князівства Литовського" ¹³.

Немає можливості встановити, чи Нечая був відомий зміст таємних домовленостей Виговського. Білоруський дослідник Г. Сагановіч висловлює припущення, що вже влітку 1658 р. Нечай добре знав про принципові наміри гетьмана йти на союз з польським королем, а тому почав діяти проти Москви більш відкрито ¹⁶. Оскільки документальних підтверджень цього факту немає, то його можна сприймати лише гіпотетично. З усією відповідальністю можна стверджувати, що білоруською полковнику та збройним силам, які йому підпорядковувалися, в стратегічних планах українського командування середини 1658 р. виводилася досить важлива роль. Про це довідуємося, зокрема, з декларації гетьмана Виговського, надісланої в серпні 1658 р. польському королеві Яну Казимиру, в якій йшлося про наміри українського керівництва розпочати війну з московським царем, містилося прохання про надання воєнної допомоги для її ведення й висловлювалася пропозиція щодо нанесення Нечаєм удару по московських тилах у Білорусі та Литві ¹⁷.

Більше того, факти свідчать, що білоруський полковник, чи то виключно з міркувань військово-стратегічних, чи також і політичних (підтримка планів українського гетьмана) був однією з ключових фігур Гадяцького процесу. Зокрема, саме на це вказує запис, зроблений 8 жовтня 1658 р. у щоденнику секретаря польської королеви Марії Людовики Петра Нойерса, з якого довідуємося, що цього дня одержано в королівській ставці під Торунем повідомлення від Виговського про успішне завершення переговорів з польськими комісарами в Гадячі, а також листа від іншого начальника козаків, який запевняв у своїй готовності направити проти будь-якого противника короля 20 тис. козаків ¹⁸. Про те, що саме Нечая випала нагода разом з Вшовським звернутися до короля з цією приємною звісткою свідчить інформація, передана 10 листопада литовським канцлером Пацом комісарам, які вели в той час переговори з московськими послами щодо продовження перемир'я, досягнутого у Вільно два роки тому ¹⁹.

Обіцянка Нечая викликала в середовищі королівської партії політичне піднесення. На думку її лідерів, сили козаків можна було використати не лише для досягнення реваншу в боротьбі з Москвою, а й для політичного тиску на власну опозицію в перешеш>впровадження двором реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на зміцнення королівської влади й обмеження прерогатив сейму ²⁰. Тому вже 8 вересня, «ідно з інформацією того ж секретаря королеви, Марія Людовика уступила трьом предводителям козаків (на наш погляд, найбільш вірогідними кандидатурами були Іван Виговський, Юрій Немирич та Іван Нечай) право ш володіння своїх маєтностей в Україні й Білорусі, які щороку давали 4(тис. прибутку. Л наступного дня Нойерс власноручно запечатав указ ко ролеви "до того, який пропонував 20 тис. війська (тобто, 1. Нечая. -В. Г.), аби вирушав в поле з військами" ²¹.

Таким чином, наказ Нечая було вручено з Варшави ще д<отримання повідомлення про успішне завершення українсько-польськи переговорів у Гадячі. Підтвердження інформації Нойерса з певним] уточненнями знаходимо в листі канцлера Паца до Богуслава Радзивілла відправленого 11 листопада 1658 р. з королівського обозу з-під Торунш "Писали й до Нечая, який стоїть поблизу Полоцька чи Борисова, яки

відкрито виступив проти Москви, аби й надалі так продовжував..."²². Г. Сагановіч стверджує, що в разі наступу литовського війська на московські позиції перед білоруським полковником стояло завдання разом з військами Д. Мурашки блокувати переправи через Дніпро, щоб тим самим перешкодити надходженню допомоги царським військам з боку російської території²³.

Повідомлення про підписання Гадяцької угоди білоруський полковник розцінив як сигнал до переходу до рішучих дій проти російських військ. Якщо Витовський, підписавши угоду з поляками 6 (16) вересня, направив до Москви царського посла В. Кікіна, щоб він передав Олексію Михайловичу листа "о многих своих обидах..., чтоб великий государь... над нами, ноатаными своилги, умилосердился, велел учинить справедливость..."²⁴, обіцяючи "...ожидати царского величества укаю от сего числа три недели и четыре дня..., а после... бугуг царского величества с окольничим и воеводою со кпя\$ем Григорием Григорьевичем Ромодановским и с изменниками своими с Черкасы... битись"²⁵, то Нечай розпочав бойові дії проти неприятеля негайно.

Принаймні, вже 12 (22) жовтня** віденський воєвода князь К). Долгорукий інформував парю, що в Білорусі "твоих великого государя людей во многих местах черкасы побивают"²⁶. Воєвода також скаржився на те, що "черкаський полковник" Д. Мурашка проігнорував царський наказ "быть на ... великого государя службе" у полку віденського воєводи і 9 (19) вересня разом "с черкасы из Мспска пошли в Быхов к полковнику Нечаю"²⁷. Ще через гаждень, після 19 (29) жовтня Долгорукий повідомляв у Москву, що "присяжная де шляхта (тобто та, яка склала раніше присягу цареві. Авт.) всех городов и поветов учали собираться и, соединясь с черкасы, с полковники: с Нечаем и с Мурашкою, и прибрал к себе МПОИХ из сел и из 7(еревень крестьян, хотят приходит на нас"²⁸. Крім гою, воєвода повідомляв цареві, що на Ішяху від Смоленська і від Полоцька противник "учинил крепкие сторожи, чтоб от тебя к нам в полки, и к тебе от нас гонцов не пропускать"²⁹.

Таким чином, восени 1658 р. українсько-російський конфлікт на білоруських землях переріс у широкомасштабну кровопролитну війну. 7 листопада Долгорукий повідомляв у Москву, що "Шкловский уезд, около города Шклова, села и деревни позжены и конских кормов пег от войны черкаских полковников Нечая и Мурашки с черкасы" Ч Внаслідок цього воєвода просив дошолу на вихід до Смоленська, оскільки "...впредь стояті) нам с твоими ратными людьми у Шклова будет голодно, и лошадей ратным людям про корм шъ нечем..."³¹. Одночасно оршанський воєвода Полухтов скаржився цареві, що козаки Нечая "в Могилах веком и Дубровейском и Оршанском уездах стрельцов и солдат... многих побили до смерти, а иных пожгли"³².

Звертає на себе увагу той факт, що активізація діяльності українських військ у Білорусі восени 1658 р. \$біглає з подальшим розгортанням партизанської боротьби місцевого населення проти московського окупаційного режиму. ПрМгу, з літа 1658 р. намітилася тенденція масового переходу "присяжної шляхти" в опозицію до *Москит*, а восени 1658 р. значна її частина взялася за зброю, поповнивши Ішргизанські загони та полки Нечая і Мурашки. Причинами цього руху, на думку Г. Сагановіча, були жорстокий окупаційний режим Москви, угиски і зловживання царської адміністрації, втручання православного духовенства у справи католиків, позбавлення місцевого населення права костьолу тощо".

Проти присутності царських військ у Білорусі виступили міщани Мстиславля та Кричева, які, як зазначалось у царській грамоті, "нам изменили, воєвод наших и ратных людей побили"³⁴. Крім того, в листопаді 1658 р. на допомогу Нечаю до Старою Бихова полковник Самійло Витовський привів 2 тис. козаки? з України.

Занепокоєний розвитком подій у Білорусі, уряд Олексія Михайловича спочатку віддав наказ віденському воеводі Долгорукому на чолі царських військ вступити до Шклова, а нодом проти Нечая був направлений сильний **експедиційний** корпус воеводи Г. **Козловського**, перед яким стояло завдання вибити з Білорусі козаків і придушити гам антимосковські виступи. Рішення про відправлення до Могилы>ва проти "воров и изменников" стольника князя Григорія Козловського було прийнято в Москві ще у вересні 1658 р. Настільки серйозну увагу приділяло російське **керівництво** каральній експедиції Козловського можна судити вже з того, що "наказ со статьями стольнику и воеводе... как он посылан в Смоленск, а из Смоленска к Могилеву з государевыми ратными людьми для спасения того города и о промыслу над изменниками..." вироблявся в Приказі таємних справ під коштюлем самого царя °. Царська інструкція Козловському зобов'язувала воеводу негайно вирушити на чолі 200 рейтар з Москви, "наскоро" прибути до Смоленська, де прилучити до своїх) загону шляхетське ополчення Смоленська та Вітебська, а також "козаков конных всех, да солдат с полуполковником 8 рот" (що знаходились у розпорядженні окольничого князя Солнцева) і на чолі цих військ іти в Могильов, попередньо погодивши свої дії і тамтешнім воеводою Змієвим з тим, щоб з різних боків одночасно "... с нашими государевыми ратными людьми... ишевесть притить на Нечая..."³⁶.

На шляху до Могильова воеводі наказувалося розсилати листи "к Смоленским и Мстиславским, и повету Оршанского, Могилевскою. Рославского, и к иным всяким служилым людям, чтоб они казацкого полковника Нечая и иных старшин казацких не слушали и в казаки б не писались, а которые и написались, и те б от них отстали и шли в домы свои, где хто живал наперед сего. А будет казаки станут к ним приезжать и учнут выбивать, и гех казаков за своевольство **побивать**, а и иных к нему, князь Григорью, присылать"³⁷.

Привертає до себе увагу той факт, що московське керівництво, збираючи "руські землі" під скіпетр Романович, проводило досить пгучку соціальну політику. Так, якщо на українських землях царська адміністрація в боротьбі з **автономістськими** устремліннями старшини робила ставку на союз із соціальними низами суспільства (підтримка виступів Я. Барабани, М. Пушкаря, І. Донця, І. Силка, передвиборної кампанії І. Брюховецького тощо), то в білоруській політиці більш виразно простежувалося прагнення російського керівництва заручитися підтримкою місцевої шляхти (передовсім православної, "руської") увійти з нею в союз на ґрунті захисту останньої віч "свавільства" підданих. Зокрема, й воевода Козловський, вступивши на білоруські землі, активно закликав шляхту йти разом з ним на "разорителей", гарантуючи зі свого боку, що "царское величество таким разорителем не выдаст; ему, государю, то надобно, чтобы (вы. -- **Авт.**) во всяком покое и богатстве жиши, а не мужики ваипГ (вид. нами. -- **Авт.**)"³⁸. Крім того, воевода надавав шляхті право "учинить заказ крепкой" своїм підданим, щоб "...никакой человек пахатией и неихатной в казаки не писались, и к Нечая и к иным своевольникам не приставали и жили бы на своих местах за теми, кому они даны и служили бы их шляхты потому, что по государеву указу даны те села и деревни им, шляхте"³⁹.

Усвідомлюючи неминучість відновлення бойових дій з Річчю **Посполитою та безперспективність** продовження війни зі Швецією, уряд Олексія Михайловича вже з весни 1658 р. пішов на згортання бойових операцій на шведському фронті і розпочав пошук шляхів примирення зі стокгольмським двором. У листопаді 1658 р. у с. Валіссари поблизу Нарви А. Л. **Ордин-Нащокін** розпочав переговори зі шведською стороною, які 20 грудня того ж року завершилися підписанням угоди про трирічне перемир'я⁴⁰. Примирення зі шведською стороною дало

можливість Москві значно посилити військову присутність у Білорусі. Вже навесні 1658 р. віденський воєвода М. Шаховський рапортував у Москву про прибуття зі шведського фронту до Вільно 5 полків⁴¹. У середині року Шаховський відрядив під керівництвом Ю. Долгорукого на білоруські землі 6 полків загальною чисельністю понад 4,5 тис. чол. і майже 4-тисячне шляхетське ополчення⁴². Проти білоруських партизанів і козаків Нечая було направлено стрільців під керівництвом В. Пушачнікова та солдатів на чолі з В. Сукіним й ін.⁴³ Розпочинаючи каральні заходи в Білорусі, царські воєводи закликали місцеве населення, "помня страх божий и государеву милость и указ", залишити коицькі формування й "безо всякого оиасенья... итги в свои дома", гарантуючи при щю.\гу, що "...вина их отдана будет, что ане были в кайках..."⁴⁴. В протилежному ж разі ("Л которые мужики или иных чинов не учіиуг государеву указу слушать...") воєводи погрожували "... на них... ходит и села, и местечка жечь и разорять..."⁴⁵.

І дійсно, восени 1658 р. -- взимку 1659 р. царські війська здійснили **широкомасштабні** каральні акції в Білорусі, в результаті яких були спалені села Бихово, Мощапе, Городець. Захоплених у полон "изменников-казаків и воров-Пшнюв" одних випали, інших били батогами, відрізали вуха, мордували та змушували повертатися в домівки⁴⁶.

Проте, як видно з розвитку подальших подій, каральна експедиція **Козловського**, заходи інших царських воєвод у Білорусі не дали бажаних для Москви реіультатів. Згідно зі свідченнями царської грамоти гетьману Ю. Хмельницькому (травень 1660 р.), Іван Нечай, склавши присягу польському королю (на основі Гаїяцької угоди 1658 р.), "царською величества ратных людей многих на проездах побивал, и в юроды во Мстиславль и в Кричев к метаном прелестные листы писал и в тех юродех по его письму мешаня нам, великому государю,, изменили и воєвод наших и ратных людей многих побил; а иных воєвод он. Иван, отослал к польскому королю"⁴⁷.

Активізація партизанського руху проти окупаційних військ, вступ у Білорусь, на Вітебшину, 12 хоругв королівського регулярного війська на чолі з полковником С. Кміцичем, організація піляхетських хоругв полковниками С. Лукомським, Ф. Слонським, К. Лісовським. координація спільних дій з великим гетьманом литовським П. Саєгою -- все це дозволило Не чаю не лише втримати у своїх руках Старий Бихів, Чауси, а й шобути інші стратегічно важливі пункти - Мстиславль, Рославль тощо. Українські війська *** на початку 1659 р. контролювали також важливі шляхи сполучення, внаслідок чого до Москви масово надходили воєводські скарги, в яких ішлося про те, що багато шляхів у Білорусі "перенято" нечаївцями⁴⁸.

Для бороть>би з військами білоруської о полковника та місцевими партизанами ("шишами") російське командування на початку 1659 р. сформувало спеціальний загін під командуванням воєводи й окольничого, князя І. **Лобанова-Ростовського**. В березні гою ж року останній розгорнув наступ на Мстиславль. На допомогу оточеним під Мстиславль прибули полковник Нечай із 6-ма тисячами козаків, а також загони полковників С. Оєкірка та С. Кміцича. Згідно з донесеннями царських воєвод, прибувши під Мстиславль, Нечай "многое разоренье и злости невинныя кровопролития починил"⁴⁹. Звідси ж український старшина відправив листи до Смоленська воєводі, князеві П. Долгорукому й у інші місця, в яких, називаючи себе "польського короля вірним **підданим**", закликав царських ратників і місцеве населення переходити на бік Яна-Казимира⁵⁰.

У квітні 1659 р. під Мстиславлем відбувся генеральний бій, в результаті якого Лобанову-Ростовському вдалося полки Нечая та Оєкірка "с поля сбити"⁵¹. Зазнавши в бою значних втрат "А побиты де па том

(полі. -- Авт.) Аскиркина и Нечайкова полку міюгіе люди..."^{>2}, білоруський полковник був змушений відступити від міста.

У травні воевода, князь А. Барятинський здобув інший стратегічно важливий пункт Південно-Східної Білорусі - Рославль. А наприкінці червня 1659 р., у той час як наближалася до завершення знаменита Котопська епопея, російські війська під керівництвом Лобанова-Ростовською оточили Старий Бихів. Тогочасна складна ситуація в Україні позбавляла Нечая надій на допомогу з боку гетьмана Виговського. Російські воеводи, ґрунтуючись на свідченнях захоплених у полон українських козаків, повідомляли в Москву, що "Нечайко де от Выговского помощи к себе не чаает..."³. Досить примарними були й перспективи отримання допомоги з боку польських чи литовських військ. Реально можна було покладатися лише на міцність захисних споруд Старого Бихова і майстерність його захисників. І, як на Сіверщині, у Конотопі, так і в Білорусі, у Старому Бихові, українська козацька піхота ще раз довела своє неперевершене вміння утримувати за собою укришені форпости. Війська полковників І. Нечая та С. Виговського вміло проводили оборону міста. Вони не лише не доїгускали до нього противника, а й регулярно здійснювали досить дошкульні вилазки ш його межі. Воевода Лобанов-Ростовський доповідав у Розряд, що "...из Быхова к нашим шанцам бывают ежедневный вилазки многими конными и пешими людьми..."⁴. Ч (В одній із сутичок з російськими військами був важко поранений брата білоруського полковника Юрій: "А Нечайков, де брат родной Ерей (Юрій. - В. Г.), -- повідомляли царські воеводи, - па бою посечен по голове..."⁵).

30 серпня (с. с.) 1659 р., тобто в умовах розгортання антигетьманського повстання на Лівобережжі, київський воевода В. Шереметев писав Нечая у Старий Бихів, закликаючи його здати фортецю царським ратним людям і "с полковники задненровскими совокупись, служить ... великому государю..."^{>6}. З аналогічними пропозиціями до білоруського полковника зверталися також і лідери антигетьманського заколоту на Лівобережжі Т. Цицюра, В. Золотаренко та А. Силич^{>7}.

Проте (як видно з подальшого розвитку подій) Нечай не поспішав прислухатися до порад київського воеводи і промосковськи настроєних лівобережних полковників. У той час як у Переяславі 17 (27) жовтня 1659 р. зібралася генеральна рада, де було затверджено вибори Ю. Хмельницького й ухвалено нові умови українсько-російського договору, війська Нечая продовжували утримувати у своїх руках Старий Бихів. Уже на раді під тиском російської сторони новообраний гетьман і старшина пообіцяли надіслати білоруському полковнику листа з наказом, "чтоб он город Быхов великому государю очистил..."¹⁸. Водночас старшина вимагала від царського представника на раді князя М. Трубецького гарантії того, що царський уряд не буде переслідувати Нечая.

Для гетьманського уряду Ю. Хмельницького, як і для його попередника І. Виговського, білоруська проблема стала одним із серйозних каменів спотикання на шляху до налагодження мирних стосунків з Москвою. У запропонованому проекті нового українсько-російського договору (так званих "Жердівських статтях") гетьманський уряд висловився за те, щоб і в Старому Бихові, так само як і в інших містах, які перебували в руках української сторони, полковники "... якую владзу в Войске належатую мели, так и теперь абы по тех же городах неотменно - тоставали и ни в чем ни от кого перешкоды жадной не поносили..."¹⁹. Однак у ході переговорів, які проходили в оточеному російськими військами Переяславі, під тиском царського посла М. Трубецького Хмельницькому довелося піти на значні поступки. Неймовірними зусиллями української керівництва вдалося переконати Трубецького навіть не ставити на загальній раді питання про передачу Новгород-Сіверською,

Чернігова, Старо;губа та Почеп під владу царських воєвод (які, як твердили царські послы, "...изстари належат к Московскому государству, а не к Малой Росіи..."), погрожуючи в противному разі, що "...в Войске де Запорожском междоусобию успокоенія не чаять"⁶⁰. А от щодо білоруських земель, які перешли під гетьманську зверхність, відстояти українські інтереси не пощастило. Доля козацької займанщини в Білорусі па Переяславській раді 1659 р. вирішувалася однозначно на користь російської сторони. Так, 6-та стаття договору Ю. Хмельницького з Москвою конститувала: "В городех и в местечках на Белой Росіи ныне и впредь залогом черкаским не быть... полковником и сотником и козакам в Белой Росіи - запорожскими козаками не отзыватца, нокместа належать к полкам, к Нежинскому, к Черниговскому, к Киевско>гу, а Белорусским и Старо-Быховским и Чаус ким, хто будет называтца Войском Запорожским, и тех выслать в государевы черкаские города с их пожитками"⁶¹. Договір містив ще одну спеціальну статтю, яка зобов'язувала українське керівництво "город Старой Быхов очистить великолгу государю и велеть черкас и иных чинов служилых люден из того города вывести... в Быхове, кроме государевых людей московского народу, быть ню«»гу не пристойно..." Ч

Однак і після того як українське керівництво на чолі з Ю. Хмельницьким прийняло продиктовані Трубецьким вимоги, Нечай і надалі продовжував захищати старобихівську твердиню. Наприкінці 1659 р. на допомогу Нечаю з Бобруйська вирушив з козаками та шляхтою Д. Мурашко⁶².

Проте об'єднатися вони не встигли. У ніч з 3 на 4 грудня 1659 р. російським військам вдалося оволодіти містом. (Згідно із свідченнями зем'ян Сухницьких, які під час штурху знаходились у Старому Бихові, противник зумів проникнути у місто "через зраду" деяких заможних бихівлян, зокрема членів міського магістрату родини Ілліничів⁶⁴ та Ранчковських, а також коменданта міста німця Шульца⁶⁵. Увірвавшись у фортецю, царські війська підпалили Старий Бихів, а його захисників "адных пасеклі, інших жывами набрали"⁶⁶. Згідно з інформацією місцевого равина Лейби Пухавіцера (який пережив грудневу трагедію 1659 р. і чудом урятувався, а згодом опублікував у Венеції кишу, в якій змалював жакливі картини вчиненого царськими військами у Старому Бихові погрому), після захоплення міста від рук царських радників лише одних членів єврейської общини загинуло близько 300 чол.⁶⁷ Захоплених у полон керівників оборони -- С. Виговського, Драня, Корсака, Малявку та інших було страчено через повішання. Лише завдяки заступництву гетьмана Хмельницького аналогічної участі вдалося уникнути також захопленням у полон Івану та Юрію Нечаям, яких натомість відправили під вартою до Москви⁶⁸.

Падіння Старого Бихова знаменувало собою поразку українських змагань за Білорусь. Після цього значна частина козаків Нечая (з числа колишніх білоруських посполитих і міщан) знову підпала під владу старих місцевих, а також нових російських державців; інша -- разом із загонами Оскірка та Мурашки відступила на захід, на Пішчину, де продовжила боротьбу з царськими військами спільно з литовськими і польськими корогвами. А ще інша -- (переважно вихідці з України) згідно з умовами Переяславського договору, повернулися на Сіверщину.

Щоправда, вже в червні 1660 р. українське військо знову вступило в Білорусь. Близько 25 тис. козаків з Ніжинського, Стародубського та Чернігівського полків на чолі з молодшим братом Івана Золотаренка - Василем вирушили в напрямку Могильова Шклова, щоб об'єднавшись там з царськими військами воевод Долгорукого та Хойанського, спільно виступити проти гетьмана Сапєги. В 20-х числах жовтня українські полки вступили в Могильов⁶⁹. Однак ні політичні, ні

військові таланти В. Золотаренка, ні (що саме головне) реальне становище Української держави, на терені якої розгорталася широкомасштабна громадянська війна, не сприяли відновленню українського впливу в даному регіоні. Політична могутність Війська Запорозького була суттєво підірвана, а тому роль козацьких формувань у Білорусі тепер не виходила за межі військових функцій виконання поставлених російським командуванням завдань. Так само і в наступні роки українські козаки ще не раз з'являлися в Білорусі (щоправда, в значно меншій кількості), але вони вже не відігравали тут якої-небудь самостійної політичної ролі. Так тривало доти, аж поки в січні 1667 р. не був підписаний російсько-польський договір про припинення бойових дій. Згідно з умовами Андрусівською перемир'я, Москва відмовлялася від претензій на Білорусь на користь Речі Посполитої і зобов'язувалася негайно вивести з її території царські війська⁷⁰. У звільненні від російської військової присутності міста і замки Південно-Східної Білорусі вводилися литовські хоругви для захисту від можливого нападу козаків і військ турецького султана⁷¹.

Проте й після 1667 р. надії на можливість приєднання південно-східних білоруських земель до Гетьманщини не полишають українське керівництво. Після певної стабілізації суспільно-політичної обстановки на Лівобережжі гетьман Д. Многогрішний встановив тісні контакти із шляхтою Мстиславського воєводства, щоб приєднати даний регіон до Гетьманщини. Коли ж царський уряд категорично заборонив гетьманові давати привід для ускладнення стосунків з керівництвом Речі Посполитої, той став наполегливо добиватися, щоб кордон між Україною-Гетьманщиною і Литвою проходив по річці Сож і щоб під гетьманською владою залишився важливий комунікаційний вузол на теренах південної Білорусі -- місто Гомель⁷².

Наступнику Многогрішного гетьману І. Самойловичу, який, зміцнивши владу на Лівобережжі, неодноразово висловлювався за приєднання до козацької України "... всієї тогобічної сторони Дніпра, Поділля, Волині, Підляшшя, Підгір'я і всієї Червоної Русі, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін. Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та шин..."⁷³ вдалося на деякий час приєднати до свого гетьманату землі над річкою Сож, православне населення яких "...через гвалты наворачачивания на проклятую унію... по неволе" прагнуло добровільно перейти під зверхність одновірного православного монарха⁷⁴. Ці землі було включено до складу Стародубського та Чернігівського полків. Однак уже через кілька місяців, у квітні 1686 р., згідно з домовленостями російського та польського керівництва Присож'я було повернуто під владу польського короля. Л доювір між Росією та Річчю Посполитою віч 26 квітня 1686 р. закріплював існуючий територіальний розподіл "на вечных времена"⁷⁵.

З того часу боротьба за Білорусь майже на століття припинилася, аж поки в другій половині XVIII ст., після розподілів Польщі 1772 та 1793 рр., спочатку Східна, а потім і Західна Білорусь переходять під скипетр Романович.

Українське ж керівництво востаннє заявило про свої претензії на Білорусь на початку XVIII ст., коли гетьман І. Мазепа, укладаючи договір з представниками польського короля Станіслава Лещинського, забезпечував Україні в складі Речі Посполитої права, аналогічні Великому князівству Литовському, а собі -- Полоцьке й Вітебське воєводства. На кінець XVIII ст. зникають не лише українські претензії щодо білоруських земель, а й остаточно сходять з історичної арени й останні ознаки української державності.

Історична картина українських змагань за Білорусь буде неповною без розповіді про долю однієї з ключових фігур українсько-російської суперництва за білоруські землі у другій половині 50-х рр. XVIII ст. полковника Івана Нечая.

Потрапивши до полону під час штурму Старого Бихова царськими військами в ніч на 4 грудня 1659 р., на Нечая чекала спочатку дорога до Москви, звідки на початку 1660 р. його разом з молодшим братом Юрієм відправили на заслання до Тобольська. 22 лютого 1660 р. тамошній воевода І. Хілков повідомляв у Москву, що напередодні 21 лютого в Острозі побудували "особую избу", де полистили братів Нечаїв, "...велели у них быть по пяти человеком караульщиком, тобольским служивым людем, да по атаману козацью днем и ночью; да у них же велели быть и их надсматривать по вси дни тем же прежним приставом, тобольским детем боярским, Данилу Аршинскому да Федору Чиницыну, и велели их в тюрьме держать с великим береженьем..."⁷⁶. Особливий режим утримання колишнього козацького полковника передбачав заборону на будь-які контакти з іншими арештантами "в тюрьму и близко тюрьмы польских, и литовских, и немецких людей пропускать и речей с ними разговаривать... не велели некоторыми делы..."⁷⁷. Крім того, строго заборонялося давати їм чорнило і папір.

Зразу ж після арешту білоруського полковника гетьманський уряд докладав зусилля до того, щоб визволити його з московської неволі. Вже у грудні 1659 р. до Москви прибуло українське посольство на чолі з А. Одинцем і П. Дорошенком, яке, крім свого головного завдання - спроби пом'якшити невідгідні для Української держави умови Переяславської угоди, вело переговори і про помилування Нечая. Під час переговорів у Посольському приказі українські послы передали цареві листа Ю. Хмельницького, де серед іншого містилося прохання щодо Нечая та деяких інших козацьких старшин, щоб "...вины их были отпущены и быть бы им в прежнем достоинстве"⁷⁸. На словах Одицея і Дорошенка від Імені гетьмана запевняли царя, що в'язні не будуть зведені на старшинські уряди, яких вони "...и сами... никаких не хотят...", лише б "...они впредь хотя банетами не были"⁷⁹.

Олексій Михайлович запевнив послів, що прохання Хмельницького виконає, а відповідний указ видасть тоді, коли гетьман особисто прибуде до Москви⁸⁰. Складна військово-політична обстановка, а головне, мабуть, гіркі згадки про перебування "в московській неволі", у Переяславі в жовтні 1659 р. (як висловлювався сам Ю. Хмельницький) завадили гетьманові відвідати царську столицю. Однак, дякуючи цареві за допуск послів Війська Запорозького на засідання російсько-польської комісії по врегулюванню територіальних суперечок, Хмельницький знову порушив клопотання щодо звільнення з-під варті та відпустку в Україну братів Нечаїв, "которых беремо на сумне не и шлюбуем, же до конца житія своего посполу со мною неотминными будуг zostавати поддаными вашему царско\гу пресвітлому величеству. Не оставити мене и сестры моей опущеной и вдовіти ей не допускай з ново теперь народженныш чадом"⁸¹.

Вирушаючи в похід проти поляків, Хмельницький 15 липня 1660 р. з Корсуня знову написав до Москви листа, де в черговий раз порушив клопотання про звільнення із сибірської неволі Івана Нечая. Причому, звернення гетьмана цього разу було аформульоване в досить різкій формі: "Так многжды о Иване Нечае, зятя моего, до вашего царского пресветлого величества писал, а никогда не могу счастливым быти, чтоб получить желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего царского пресветлого величества не доходило, или также верными и желательными услугами моими на особную вашего... величества милость заслужити не могу"⁸².

Відповідь царя на відміну від попередніх також була досить річкою її категоричною. Так, у грамоті від 31 серпня 1660 р. російський монарх перераховував усі провини Нечая, в тому числі й найголовнішу з них - "... нам, великому государю..., изменил и польскому Яну Казимеру королю присягал..."; наголошував на тому, то полковник "...в Быхове взят в измене...", та завершував твердою відмовою випустити козацькою старшину в Україну, оскільки війна з Польщею триває і він "... по присяге своей... польскому королю... угнет желати всякою добра, а нам, великому государю, и вам, всему Войску Запорожскому проискивати учнет всякого зла" ⁸³.

Після переходу К). Хмельницького восени 1660 р. на бік Речі Посполитої він порушив уже перед польським королем Яном Качиміром клопотання про викуп Івана Нечая та його брата Юрія з московської неволі ⁸⁴. Однак, як видно з подальшого речитку подій, і дана акція Хмельницького не принесла бажаних результатів.

У січні 1663 р. ім'я Г. Нечая знову згадувалося під час українсько-російських переговорів. На цей раз дядько його дружини, наказний гетьман Лівобережної України Яким Сомко під час зустрічей з царським послом стольником Федором Лодигенським цікавився: "Жив ли де Нечай и на Москве ли он?" ⁸⁵. В тому разі, коли колишній білоруський полковник залишався в живих, Сомко клопотався щодо його повернення в Україну на поруки своєї родини. Більше того, наказний гетьман висловлював готовність як викупити Нечая дати кошти, які він сплатив польській стороні в борг за викуп царського окольничого князя Осипа Щербатова ⁸⁶. Лодигенський ухилився від прямої відповіді, запевнивши лише Сомка в тому, що в Москві Нечая не страчували, а де він тепер - "...на Москве ли он... или в которой юрод сослан, нечто будет собою умер, а то ведаю, что не ка знен" ⁸⁷.

Зважаючи на те, що в Москві взагалі не були певні щодо політичної лояльності самого Сомка, справа з визволенням Нечая і цього разу ніяк не просунулася. Після цього його ім'я надовго зникло з політичного життя в Україні. Щоправда, трохи раніше, 1661 р., польський сейм розглядав справу про визнання володільницьких прав на пожалуванні польським королем Івану Нечаю мастки за його дружиною Стенанидою. Це дало формальну підставу деяким польським, а слідом за ними і російським історикам, стверджувати, що десь перед тим життя полковника трагічно обірвалося ⁸⁸.

Про те, що це не так, свідчить статейний список царською посланця Ф. Бобровича, котрий, прямуючи з Москви в Україну, 22 січня 1669 р. у Лебедині почув від місцевих жителів, що напередодні "шол де посол от литовского полка Иван Нечай, а с ним де людей... с пятьдесят к гетману Петру Дорошенку" ⁸⁹. І дійсно, прибувши до Чигирин, Бобрович зустрів там "короны Полские шляхта Нечай с товарищем", які привезли Дорошенку запрошення на комісію "для обирая на королевство" ⁹⁰.

Грунтуючись на цьому повідомленні, дослідники (в тому числі й автор даної праці у своїх попередніх розвідках, присвячених біографії І. Нечая) ⁹¹ логічно припускали, що волю білоруський полковник здобув після підписання Андрусівського перемир'я, в результаті обміну військовополонених між Росією та Польщею. Проте новознайдений в російських та польських архівосховищах документ переконує у помилковості даної гіпотези. **Першим** таким документом, який ставить під сумнів безпроблемність звільнення Нечая з московської неволі, є "Пам'ять Іі Сибірський приказ", відправлена за наказом царя Олексія Михайловича 18 (28) грудня 1667 р. З неї довідуємося, що напередодні польський посланець Ієронім Комар, якому польський уряд доручив слідкувати за обміном військовополонених, згідно з Андрусівськими домовленостями, зустрічався в Москві з припровадженими з Сибіру шляхтичами, серел

яких був також й Іван Нечай. Полонені були переконані в тому, що на-решті вони здобудуть волю. Однак віт своїх охоронців несподівано дові-далися, що видано наказ, у відповідності з яким їх усіх знову мають ви-правити на заслання до Сибіру. 1. Комар негайно звернувся за пояснен-нями до Посольського приказу. Наслідком його інтервенції й стала вищезгадана "Пам'ять", в якій Олексій Михайлович наказував утриму-ватися від вивезення польських полонених до Сибіру, а представникам короля було дано запевнення, що їх долю найближчим часом вирішить сам Олексій Михайлович⁹².

Справа полонених ще кілька раз порушувалася в ході російсько-польських пересправ у рамках роботи Андрусівської комісії. Внаслідок чого 21 (31) грудня 1667 р. з Посольського приказу до Ямського приказу було виправлено "Пам'ять" з дорученням перепровадити полонених своїми підводами з Переяславської Слободи в інше місце, де вони ще мають залишитися на деякий час, ймовірно, перед своїм поверненням на батьківщину⁹¹.

Після цього, здавалося, вже ніщо не завадить білоруському полковнику одержати звільнення з московської неволі. Але інструкція все тому ж І. Ко-марові, який 20 червня 1670 р. вирушив з Варшави до Москви як посла-нець польського короля, свідчить, що в 1667 р. Нечаю так і не поталанило одержати довгоочікувану волю. Зокрема, Комарові серед іншого наказува-лося від імені короля Михайла звернутися до московського монарха "... в інтересі папа Нечая... старости та полковника..., забраного при підданні Бихова..., аби для братерської до його королівської милості... звільниш..."⁹⁴. Схиляючи московську сторону до цього, королівський пос-ланець повинен був охарактеризувати білоруського полковника як "мужа відважного, готового завжди на послуги обох монархів"⁹⁵.

Очевидно, що тут мова йшла саме про білоруського полковника Івана Нечая, захопленого під час взяття царськими військами Старого Бихова. Огже, ймовірніше всього, що повідомлення Бобровича про візит до гетьмана Дорошенка "литовського полковника Нечая" або не випо-відало дійсності, або (що є більш правдоподібним) стосувалось якогось іншого Нечая, не колишнього білоруського полковника.

На жаль, відомостей про подальшу долю Івана Нечая виявити не пощастило. Грамота московського царя у відповідь на послання короля польського не містить нічого з приводу цієї "недержавної" справи⁹⁶. Можна звичайно припустити, що в період налагодження мирних стосун-ків між Варшавою та Москвою клопотання польської сторони все ж було задоволено російськими можновладцями. Проте, як засвідчує до-свід, логічні припущення не завжди відповідають історичним реаліям.

Білоруський дослідник Г. Сагановіч схильний вважати, що близько 1672 р. Івана Нечая не стало. Питання ж щодо місця, де прах бихівсько-го тріумфатора знайшов свій вічний спочинок залишається відкритим.

¹ Акта ЮЗР. - Т. 4. - С. 26. -

М а л ь ц е в А. Н. Указ соч. - С. 233.

³ Акта ЮЗР. - Т. 4. - С. 17.

⁴ РДАДА, ф. 210, "Безгласний стіл", ст. 86, арк. 55-63; Мальцев А. Н. Указ. соч. - С. 234.

⁵ РДАДА, ф. 210, "Безгласний стіл", ст. 86, арк. 62.

⁶ Акты ЮЗР. - Т. 4. - С. 95.

⁷ Там само - С. 96.

⁸ Там само.

⁹ Див.: Г о р о б е ц ь В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські віт-носини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. // Історичні зошити. -- К., 1995 - С. 22-31.

¹⁰ Акта ЮЗР. - Т. 4. - С. 99.

¹¹ Там само. - Т. 15. - С. 19, 33; Т. 7. - С. 210-212, 215-216; Памятники, издан-ные Киевской комиссией для разбора древних актов - К., 1898 - Т. 3. - С. 285-287.

¹² Див.: Г о р о б е ц ь В. М. Назв, праця. - С. 29-31.

- ⁸ Яковлева Т. Г. Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века (Дис канд истор наук -- К. 1994 - С. 354 - 355)
- ⁹ Акты ЮЗР - Т. 4. - С. 148
- ¹⁰ Див : Gawronski (Rawita) F. Poselstwo Bieniewskiego Od smierci B Chmielnickiego do umowy had/iackiej - Lwow, 1907 - S. 35; Грушевський М С Назв праця -- Т 10 - С 365.
- ¹¹ Сагановіч Г Указ соч - С 79
- ¹² Державна бібліотека-музей ім князів Чарториських у м Кракові, ф 387, №1, арк. 111 (Далі - ДБМЧ)
- ¹³ Kubala L. Wojny dunski I pokoj oliwski 1657- 1660 Lwow, 1922 - S 112
- ¹⁴ ДБМЧ, ф 387, №9, арк 97
- ¹⁵ Див : Czaplinski W Proby reform paistwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okresie dmgiej wojny potnocnej 1655- 1660 - Warszawa, 1957. - Т 1 - S 303- 329
- ¹⁶ Цит за: Kubala L. Op cit - S 122
- ¹⁷ Kottubaj E. Galeria Nieswiezka - Wilno, 1876 - S 198
- ¹⁸ Сагановіч Г Указ соч. - С 79
- ¹⁹ Акты ЮЗР - Т 4 - С 165
- ²⁰ Там само - С. 163.
- ²¹ ** Г Сагановіч твердить, що вже у вересні 1658 р Долгорукий повідомляв у Москві про те, що місцева шляхта і козаки Нечая "ратных ;подей из наших полков многих побили..." (Сагановіч Г Указ. соч. - С. 79) Однак джерельний аналіз показує, що тут мова все ж ішла про другу половину жовтня 1658 р (Див : Акты Московского государства - Т 2 - СПб., 1894 - С 612-615).
- ²² Там само. - Т. 7. - С. 258
- ²³ Там само - С. 257-258
- ²⁴ АМГ. - Т 2 - С. 615. °
- ²⁵ Там само ° Там само
- ²⁶ Там само
- ²⁷ Цит. за: Сагановіч Г Указ соч - С. 79
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Акты ЮЗР. - Т. 5 - С. 35
- ³⁰ Русская историческая библиотека - СПб., 1907 - Т 21 - С 419 (далі - РИБ)
- ³¹ РДАДА, ф 27, оп 1, спр 87, арк 4
- ³² РИБ - Т. 21. - С. 899-900
- ³³ РДАДЛ, ф 27, оп 1, спр 87, арк 2
- ³⁴ Там само, арк 2-3
- ³⁵ Див : ПСЗ - Т 1 - №40.
- ³⁶ Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией - СПб., 1842 - Т 4. - №11
- ³⁷ Там само - №25.
- ³⁸ Сагановіч Г Указ соч - С 80
- ³⁹ РДАДА. ф 27, оп. 1, спр. 87, арк 5зв
- ⁴⁰ Там само
- ⁴¹ Сагановіч Г Указ, соч - С 80; АМГ - Т. 3. - С 51
- ⁴² Акты ЮЗР. -- Т. 5 - С. 35
- ⁴³ *** Щодо етнічного складу полку І Нечая, то, за даними Г Сагановіча, на початку 1659 р приблизно половину його становили білоруські селяни, озброєні бердишами, сокирами та рогатинами (Див : Сагановіч Г Указ соч - С 81).
- ⁴⁴ Мальцев А. Н Указ соч. - С. 120
- ⁴⁵ Акта ЮЗР - Т 5 - С 35
- ⁴⁶ Там само
- ⁴⁷ АМГ -- Т. 2 . - С 657
- ⁴⁸ Там само
- ⁴⁹ Там само - С.
- ⁵⁰ Там само - С. 673
- ⁵¹ Там само
- ⁵² Акты ЮЗР - Т 7 - С. 313
- ⁵³ Там само
- ⁵⁴ Там само - Т 4 - С 268
- ⁵⁵ Там само. - С.
- ⁵⁶ Там само. - С 261
- ⁵⁷ Там само - С 266
- ⁵⁸ Там само - С.
- ⁵⁹ Сагановіч Г Указ соч - С 86
- ⁶⁰ Там само. - С 87
- ⁶¹ Ткачов М. А. Замкі і люди - Мінськ, 1991 - С 84.
- ⁶² Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древ актов Т 4 С 144- 116
- ⁶³ Коган Д. Московский разгром Быхова в 1659 г // Еврейская старина - СПб., 1911 - Т 4 - С. 114-116
- ⁶⁴ АМГ - Т 2 - С 682; Сагановіч Г Указ соч - С 87
- ⁶⁵ Мальцев АН Указ соч. - С 124.
- ⁶⁶ Полное собрание законов Российской империи - Изд 2-е М, 1830 - Т 1 -№ 398 (далі - ПСЗ)

- [^]Сагановіч Г Указ соч. — С 129 - Крип'якевич І. П.
Історія України — Львів, 1990 — С 206
- ³ Там само — С 208
- ⁴ Г у р ж і ф т О І Українська козацька держава в другій половині XVIII ст : територіальні межі та населення Історичні зошити — К, 1992 — С 36
- ⁷ ПСЗ — Т. 2. - №183, 1186
- ⁶ Цит за: В о с І о к о в А Судьба Выповских и Нечая // Киевская сіарина - 1890.,- Кн 1. — С. 37
- ⁸ Там само — С 38
- [†] Лкга ЮЗР - Т. 5. - С 5
- ⁹ Там само
- [°] Памятники, изданные Киевскою комиссией) для разбора древних актов. - - К, 1898 - Т. 3. - С 427-428.
- ^{8*} Акты ЮЗР. - Т. 5. - С 34
- [†] Там само — С. 35.
- ⁸³ Липинський В Назв праця — С 274
- ⁸⁴ Акты ЮЗР - Т 7 - С 360
- ⁸⁵ Там само
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Див : Русский биографический словарь (Изл Половцева). — Т : Н-О — С. 378
- ⁸⁸ Акты ЮЗР - Т 8 - С 113
- ⁹ Там само. — С 70.
- ⁹⁰ Див : Л и п и н с ь к и й В Назв праця -- С 486; Г о р о б е ц ь В Іван Нечай, полковник білоруський // Історія України -- 1997 — №7, 19
- ⁹¹ РДАДА, Посольський приказ Зносини з Польшею, кн 117. арк 177 зв — 178 зв
- ¹² Там само, арк 178 зв
- ⁹³ ДБМЧ. ТеюІ Нар>тПевича, 166, №40, арк 526
- ⁴ Там само, арк 526 зв
- ⁵ Там само. Теки Нарушевлча, 167, №01, арк 374—376
- ⁹⁶ Сагановіч Г Указ соч — С 142